

Kitabiyat/Book Reviews

Gottfried Hagen, **Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında, Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Düşünce Dünyası**, (çev. Hilal Görgün), Küre Yayınları, İstanbul 2016, V+518 sf.

17. yüzyıl Osmanlı bilim ve entellektüel dünyasının önemli şahsiyetlerinden birisi; sahip olduğu bilgi birikimi ve araştırma iştiyakı ile birçok alanda çağının ötesinde eserler kaleme almış olan Kâtib Çelebi (1609-1657)'nin hayat hikayesi, eserleri ve coğrafya bilimine dair çalışmalarını konu edinen Gottfried Hagen'in *Ein Osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Katib Celebis Gihannüma* (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker) (Gebundene Ausgabe November 2003) isimli eseri, Hilal Görgün tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İş Başında, Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, ismiyle yayımlanan eser aslında 1997 yılında Hagen'in Almanca olarak hazırladığı doktora çalışmasıdır.

Kâtib Çelebi, 1645 tarihinde gerçekleşen Girit seferi dolayısıyla coğrafya bilimine ilgisinin arttığını, bu nedenle coğrafyaya dair eserler yazmak istediğini belirtmektedir. Onun ilk coğrafya ile alakalı çalışması, Girit seferi sırasında kaleme almış olduğu *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar* adını taşımaktadır. Doğu ve batı dünyasının coğrafya ve harita çalışmalarını derinlemesine inceleyerek Osmanlı bilim dünyasındaki eksikliği farkederek Kâtib Çelebi, bu açığı kapatmak gayesiyle doğu ile batı bilgilerini sentezleyerek cihan-şumul bir eser yazmak istemiştir. Bu nedenle 1648 yılında meşhur *Cihannüma* adlı eserini yazmaya başlamıştır. Avrupa coğrafyasına dair kısımları yazmak isterken kaynak sıkıntısı çekmesi üzerine üncü coğrafyacı *Gerard Mercator* (1512-1594)'un *Atlas Minor* adlı Latince eserini *Levâmi'un-nûr fi Zulmet-i Atlas Minor* ismiyle Osmanlı Türkçesine tercüme etmiş ve bu eserden faydalanarak, 1654 yılında *Cihannüma*'yı farklı bir tertip üzere yeniden kaleme almıştır. Pek çok ilmi disiplini ilgilendiren alanlarda eserleri bulunan Kâtib Çelebi'nin bir başka coğrafya çalışması da Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'sinden mülhem yazmış olduğu *Müntehâb-ı Bahriye* isimli eseridir.

Çalışma, girişten sonra dokuz bölüm, sonuç, kaynakça, genişçe bir yazma literatürü ve yazmalardan örnek sayfalarla birlikte dizin içermektedir. Eserin giriş

bölümünde, Kâtib Çelebi'nin bilgi dünyası ve düşünce ufkundan, *Cihannüma*'nın bırakmış olduğu etkilerden bahsedilmiştir. Birinci bölüm Kâtib Çelebi'nin hayatı ve eserlerine tahsis edilmiştir. Burada yazar, klasik otobiyografik kaynaklarla birlikte güncel kaynakları da kullanarak, kronolojik bir tertip içerisinde, yeri geldikçe Kâtib Çelebi ile ilgili olarak, idâri yapıyı, ilmi ve sosyal çevreyi, tarihi olayları, fikir ve düşünce hareketlerini, tarihi şahsiyetleri yine kaynaklar ışığında ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Kâtib Çelebi'nin hayat hikayesine dair aydınlanmamış noktalarda mevcut bilgiler dairesinde sorular yöneltmekte ve yorumlar yapmaktadır. Kâtib Çelebi'nin eserlerini de yine kaleme alınış tarihlerine göre yeri geldikçe olaylarla harmanlayarak zikretmekte ve eserler hakkında genişçe bilgiler vermektedir.

İkinci bölüm *Osmanlılarda Coğrafya Okumaları* başlığını taşımaktadır. Bölümde ilk olarak Arap ve İslam dünyasında coğrafya ve kozmografya algısından bahsedilmektedir. Daha sonra Osmanlılarda kozmografya ve genel coğrafya anlayışı açıklanmakta ve bu bağlamda kaleme alınmış Acâyibü'l-Mahlûkât türü eserler zikredilmektedir. Yaradılış, cennet-cehennem ve yaratıcının kudretinin algılanması üzerine kurulu bir coğrafya anlayışının tezahüründen, bu nedenle kozmografya ile coğrafyasının birbirinden ayrılması gerektiğinin ilk dönemlerde işaretlerini vermiş olduğundan bahsedilmektedir. Osmanlı coğrafya algısının, tarihsel süreç içerisinde değişim ve gelişiminden ve bu alanda kaleme alınan eserler anlatılmıştır. Kâtib Çelebi'nin ilk dönem algısına hakim olan mitolojik coğrafyayı küçümsediği fakat ikinci telif *Cihannüma*'ya kadar bu akımın etkisini sürdürmüş olduğu zikredilmektedir. Yine coğrafya ve kozmografyanın Kâtib Çelebi'ye kadar yazılan tarih, seyahatname, şehir tarihi ve Hitâyname tarzı eserlerde görülen yansımalarından bahsedilmektedir. Bölümde ayrıca *Aşık Mehmed*'in biyografisi ve *Menâzirü'l-Avâlim*'i üzerine genişçe bahis bulunmaktadır. Bölümün sonunda ise Osmanlı ile Avrupa arasındaki coğrafya bilim anlayışı farkından, Kâtib Çelebi'nin Osmanlı siyasi ve bilim dünyasına bu konuda yeni bir bakış açısı getirmiş olduğundan bahsedilmektedir.

Eserin üçüncü bölümü *Cihannüma*'nın oluşması ve içeriğine tahsis edilmiştir. İlk olarak Kâtib Çelebi'nin coğrafyaya yönelmesi, ilk telif *Cihannüma*'nın taslak ve planı anlatılmaktadır. Buna göre eserin kozmografya ve coğrafya eseri olarak ateş, hava, su, toprak olarak dört unsur üzere planlanmış olduğunu ifade edilmektedir. Daha sonra ilk telif *Cihannüma* müsveddelerinin içeriği ve kaynakları uzun uzadıya mütalaa edilir.

Burada ilk telif *Cihannümâ* çalışmasında Avrupa coğrafyasına dair bilgilerin yine doğu eserlerinden elde edilen bilgiler olduğu vurgulanmaktadır. Yine bu bölümde Kâtib Çelebi'nin coğrafya algısı üzerinde durularak kozmografya ve coğrafya bakımından *Cihannüma* değerlendirilmiştir. Bölüm sonunda ise Kâtib Çelebi'nin İstanbul hakkında yazdıkları konu edilmiştir.

Dördüncü bölüm *Cihannümâ*'nın yazılışına ve ilk telif olan Viyana müsveddesine ayrılmıştır. Kâtib Çelebi'nin ilmi çalışmalarında kaynak toplama, kaynakları sıraya koyma ve değerlendirme, metne veya derkenarlara aktarmada takip ettiği usul belirlenmiştir. Daha sonra, yazarın ilk karalamaların temize çekilmiş hali olarak ifade ettiği Viyana müsveddesi, içerik açısından tarih, siyâset, coğrafya ve kozmografya gibi çeşitli bilim dallarına göre değerlendirmiştir.

Beşinci bölümde ikinci tertib *Cihannümâ*'nın kaleme alınış süreci incelenmiştir. Yazar burada ilk olarak Kâtib Çelebi'nin *Atlas Minor*'e ulaşmasını; *Levâmi 'un-nûr*'u telif-tercüme edilmiş sürecini anlatır. Ancak burada yazar *Levâmi 'un-nur*'un nüshalarını incelememiş olsa gerek ki, bazı farklı yazmaları da yanlışlıkla *Levâmi 'un-nur* olarak zikreder. Ardından *Cihannümâ*'nın ikinci kez kaleme alınmasından ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1624'te bulunan müellif hattı nüshasından bahsedilmektedir. Nüsha, içerik, ilmi tertib, ve telif usulü bakımından ayrıntılı olarak incelenmekte, konu başlıkları sıralanarak eserin kaynakları detaylıca tartışılmaktadır.

Çalışmanın altıncı bölümünde Kâtib Çelebi'nin ilim ve bilim algısı, olaylara ve konulara yaklaşım tarzı; bu bakımdan gözlemci ve eleştirel kişiliği ile eserlerinin hitâb ettiği okuyucu ve araştırmacı kitle üzerinde durulmaktadır. Aynı zamanda Kâtib Çelebi'nin dile bakış açısı, anlatım tarzı, üslubu ve bibliyografik yaklaşımları değerlendirilmektedir. Daha sonra, Kâtib Çelebi'nin çalışmalarının sonraki şahıslara etkileri anlatılmakta, bu bağlamda Ebubekir Dîmeşkî, İbrahim Müteferrika, Damadzâde Ahmed Efendi ile birlikte Kâtib Çelebi'nin eserlerini istinsah eden veya benzer nitelikte eserler telif eden isimlerden bahsedilmektedir.

Yedinci bölümde Kâtib Çelebi'nin çalışma prensibi ve metodolojisine ayrılmıştır. İlk olarak onun dil becerisi, Arapça'ya hakimiyeti, Farsça bilgisi ve tercüme eserlerinde faydalandığı Mehmed İhlâsi anlatılmaktadır. Daha sonra kaynakların toplanması ve tasnifinde göstermiş olduğu titizlikten; bitmek bilmeyen araştırma istidadı sebebiyle eserlerinin temize çekilmiş müellif hatlarının, kendi yapmış olduğu karalama,

derkenar ve haşiyelerle zamanla birer müsvedde nüsha haline dönüştüğünden bahsedilir. Alıntılarda zaman zaman düşmüş olduğu hataları zikredilir. Hagen'e göre Kâtib Çelebi eserlerinde kaynakları tenkit eder, ancak bu tenkit sistematik ve teorik bir nitelikte değildir. Tenkit etmiş olduğu kaynaklardan alıntılar yaptığı vakidir. Kâtib Çelebi'nin eserleri sahh ve minhularla doludur. Eserlerinde derkenarlar oldukça yoğundur, bunda belli bir düzen olmadığı gibi notları yeniden kullanılabilir nitelikte üstü çizilmiş vaziyettedir.

Yazar sekizinci bölüme *Coğrafyanın Tarihi Yönü* başlığını vermiştir. Burada iklim ve coğrafi bölge tasnifi değerlendirilmektedir. Yazar burada Arap coğrafyacılarının iklim anlayışını, örfi ve hakikî iklim tasavvurlarını izah ederek iklim kavramının zamanla tarihi boyut kazanması üzerinde durur. Daha sonra *Cihannümâ*'da iklim anlayışından bahsederek, Kâtib Çelebi'nin toplumlara siyasî aidiyyet kavramından ziyade eyâlet, liva, kaza, vilayet, cezîre ve memleket gibi kavramlarla tasnif ederek açıkladığını beyan eder. Ayrıca *Cihannümâ*'da bölümlerin sonunda tarihe dair pasajlarının yer almasıyla bu konuda çığır açtığını bildirir. Eserde, belde ve şehir isimlerinden ilham alınarak, şehirlerin tarihine yapılan yolculuk ve tarihi yapıların anlatıldığı vurgulanır. Ayrıca müslüman bir yazar olarak Kâtib Çelebi'nin, tarihi dini algılar çerçevesinde aktarmasının normal olduğu ifade edilir. Yazar daha sonra İbn-i Haldun ile Kâtib Çelebi'yi ilmi ve fikri açıdan karşılaştırır. Sonrasında ise *Cihannümâ*'da yer alan efsanevî unsurları aktarır.

Son bölümde ise doğa bilimleri, riyazî-astronomik coğrafya ve haritacılık bakımından Kâtib Çelebi'nin çalışmaları ve *Cihannümâ* değerlendirilmektedir. Yine iklim konusu ile başlanmış olan bu bölümde, coğrafya biliminde koordinatlardan bahsedilir. Burada, Batlamyus'un ilk defa derece ve saat kavramını kullandığından, bu usulün doğuda Harizmi'nin öncülüğünü yapmış olduğu ekolden ve zîclerden bahsedilir. Daha sonra bunların Osmanlı'da uygulanış şekilleri ve Kâtib Çelebi'nin usulü ve koordinat kayıtları anlatılır. Sonrasında haritacılıktan, İslam atlasları, Belh ekolü ve Osmanlıda bu ekole dahil edilebilecek çalışmalardan bahsedilir. Burada yazar, Osmanlıda haritacılık alanında doğu ekolünden çok Avrupa'daki çalışmaların örnek alındığı vurgular. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmed devrinde tercüme edilmiş olan Batlamyus coğrafyasının önemini zikreder. Daha sonra *Cihannümâ*'nın birinci ve ikinci telifinde yer alan haritalar ile Kâtib Çelebi'nin kartoğrafya çalışmalarını anlatır. İfade edilenlere göre, ilk telif *Cihannümâ* haritalarının gözleme dayalı ve Kâtib Çelebi'nin bizzat tasarımı ile

orijinal olmasının yanı sıra ikinci telif *Cihannümâ* haritaları *Atlas Minor*'e dayanmaktadır. Daha sonra eserde ikinci telif *Cihannümâ*'da yer alan haritalar ile *Atlas Minor* haritaları ile karşılaştırılır, eksiklikler ve farklılıklar değerlendirilir. Devamında Kâtib Çelebi'nin Astronomi eğitimi ve çalışmaları zikredilir. Sonrasında Kâtib Çelebi'nin eserlerinde, onun kapsamlı olan tabii ilim anlayışının ve söz konusu bilim dallarının yansımaları irdelenerek; illiyet, sihir gibi kavramlar ile dini kavramların izleri mütalaa edilir.

Çalışmanın sonucunda Hagen, Kâtib Çelebi ve başta Cihannüma olmak üzere onun çalışmalarına dair orijinal tespitlerini özetlemiştir. Onun doğu (İslam) kaynakları ile batı (Mercator) kaynaklarını bağdaştırmaya çalışan çağdaş bir şahsiyet olduğunu; tarzının edebi olmaktan ziyade, pratik ve faydacı bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir. Kâtib Çelebi'nin Osmanlı düşüncesindeki yerini, sadece özgün olmasına değil, çağdaşlarında da bulunacak pek çok farklı özelliği de şahsında birleştiren bir şahsiyeti olmasına bağlamaktadır.

Ekler kısmında ise ilk olarak, Viyana nüshasında yer alan Kâtib Çelebi otobiyografisinin transkripti bulunmaktadır. Ardından yazma ve matbu teliflerde yer alan haritaların listesi ile *Cihannümâ* yazmalarının genel bir literatürü yer almaktadır. Daha sonra ise yazmalara ait örnek görüntülerle birlikte *Cihannümâ*'nın kaynaklarına dair bir de tablo eklenmiştir.

Çağın aşan düşünce ve çalışmalarıyla bir döneme ışık tutmuş, bilim dünyasına önemli katkılar sağlamış bir kişilik olan Kâtib Çelebi'nin çalışmaları ve ilmi perspektifi ile döneminin siyasi, ilmi, fikri ve toplumsal yapısına dair önemli bilgi ve değerlendirmeleri bir arada inceleyen bu çalışma, bilim dünyası ve meraklıları için önemli bir katkıdır. Çalışmanın hakettiği ilgiyi göreceği ve akademik camiaya katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Ahmet ÜSTÜNER

İstanbul Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doktora Öğrencisi